

професійної діяльності. Виявлено і обосновано особливості в проявленні оптимізму у лікарів і юристів. *Источников – 10.*

Ключевые слова: оптимизм, пессимизм, жизнестойкость, благополучие, социологические профессии.

Tereshchenko A.N.

Psychological features of optimism of the sociology professions specialists

The article is devoted to the research on the features of optimism of the sociology professions specialists. The factors which promote optimism in the professional activity were analyzed. The differences between optimism of doctors and lawyers were analyzed. Sources – 10.

Key words: optimism, pessimism, viability, well-being, sociology professions.

Терещенко Аня Миколаївна - аспірантка факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

УДК 159.9

Ткаченко Н.В.

СПЕЦИФІКА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПЕДАГОГІЧНО ЗАНЕДБАНИМИ ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті наведено результати дослідження психологічних особливостей педагогічно занедбаних дітей молодшого шкільного віку. Визначено динаміку якісних та кількісних показників психологічних особливостей педагогічно занедбаних дітей молодшого шкільного віку. Обґрунтовано методи психодіагностичної роботи з педагогічно занедбаними дітьми молодших класів. Джерел – 7.

Ключові слова: педагогічна занедбаність, молодші школярі, психологічні особливості, самооцінка, психодіагностична робота.

Постановка проблеми. Не зважаючи на широку сферу вивчення гуманізації освіти як важливого чинника профілактики педагогічної занедбаності дитини молодшого шкільного віку, можна констатувати недостатній рівень теоретичного аналізу проблеми педагогічної занедбаності особистості. Водночас, педагогічна занедбаність дітей молодшого шкільного віку як психологічна проблема перебуває в центрі досліджень: розвитку особистості, її життєвого шляху та життєтворчості (Б. Ананьєв, Л. Анциферова, О. Старовойтенко, Т. Титаренко); становлення поняття духовності, духовного самовдосконалення особистості (Е. Еріксон); впливу змісту навчання на розвиток учнів (Г. Костюк, Л. Смольська). У розробках, присвячених педагогічній занедбаності дитини, особлива увага дослідників спрямована на аналіз структури особистісно орієнтованої педагогічної системи, яка більш технологічно представлена у змісті, формах і методах навчально-виховної роботи (В. Рибалко, Ю. Швалб); розвиток уявлень про індивідуальність людини (В. Мерлін, В. Русалов, Б. Теплов); особливості формування психологічних аспектів педагогічної занедбаності в межах соціалізації особистості

(Л. Сохань, Т. Титаренко).

Практична актуальність теми пов'язана з тим, що сучасна стратегія розвитку освіти України в загальноосвітній початковій школі спрямована на формування та розвиток всебічно розвиненої, морально зрілої, духовно піднесеної та соціально активної особистості, тому необхідним є дослідження психологічних умов подолання педагогічної занедбаності дітей молодшого шкільного віку.

Власне, за такої ситуації актуальним науковим завданням є визначення сутності педагогічної занедбаності як чинника неуспішності в шкільному навчанні та знаходження психолого-педагогічних шляхів виявлення й подолання зазначеного явища.

Отже, соціальна значущість окресленої проблеми, її недостатнє експериментальне вивчення та потреба в комплексному науковому дослідженні педагогічної занедбаності зумовили вибір теми дисертації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: концептуальні положення про навчальні дії (уміння й навички) як складові учіння (В. Паламарчук, Я. Савченко, Н. Скрипченко, Н. Співак); праці, присвячені вивченню психологічної готовності дитини до шкільного навчання (В. Бочелюк, Г. Віцлак, О. Запорожець, В. Котирло, С. Ладивір, Н. Побірченко, Є. Проскура, Н. Скрипченко); суб'єктивний підхід до особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлінський, С. Рубінштейн, О. Старовойтенко, В. Татенко, Т. Титаренко); мотиваційні складові учіння (М. Алексеева, Л. Божович, С. Мусатов); процес навчання та його психологічні механізми (О. Брушлінський, О. Леонтєв, О. Матюшкін, С. Рубінштейн); теорія узагальнених способів навчання розумової діяльності особистості (П. Гальперін, В. Давидов, Г. Костюк, Н. Менчинська, Л. Проколієнко, В. Шмаргун); класифікація причин неуспішності (Ю. Бабанський, П. Борисов, Т. Власова, А. Гельмонт, М. Данилов, Є. Ільїн, О. Леонтєв, О. Лурія, Н. Менчинська, М. Мурачковський, Л. Славина, А. Смирнов); класифікація невстигаючих груп дітей (груп ризику) (І. Дубровіна, О. Леонтєв, О. Лурія, М. Мурачковський, Р. Овчарова, А. Смирнов); класифікація дидактично-психологічних принципів подолання педагогічної занедбаності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, У. Глассер, В. Калошин, Я. Каменський, Ю. Козелецький, О. Леонтєв, К. Роджерс, С. Рубінштейн, М. Скаткін, В. Сухомлинський, В. Франкл, В. Шаталов, М. Щетинін); дидактогенія як негативний психічний стан учня (О. Богданова, М. Боянжу, К. Платонов).

Метою статті є наукове обґрунтування специфіки психологічної роботи з педагогічно занедбанними дітьми молодших класів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На психодіагностичному етапі роботи було використано комплекс методів, зокрема такі: *теоретичні*: аналіз наукової літератури за темою дослідження; методи логіко-психологічного аналізу (класифікація, систематизація, порівняння, узагальнення) – для розкриття психологічного змісту педагогічної занедбаності; моделювання – для визначення сутності психолого-педагогічної взаємодії, обґрунтування її особливостей в освітньому просторі загальноосвітньої початкової школи;

емпіричні: опитувальник Р. Кеттелла – для виявлення психологічних особливостей особистості (дитячий варіант); проєктивні методики: “Незакінчені речення” В. Міхала – для визначення проблемних сфер взаємодії, “Моя сім'я” Р. Бернса і С. Коуфмана – для виявлення міжособистісних стосунків у сім'ї, “Сходи” – для визначення самооцінки; метод експертних оцінок – для вивчення пізнавальних потреб

дітей (методика “Вивчення пізнавальної потреби”, запропонована В. Юркевичем), для визначення адаптованості дитини до школи (методика “Експертна оцінка адаптованості дитини до школи” О. Соколова, О. Сорокіної, В. Чирківа), для виявлення емоційних зв’язків між членами групи (методика соціометричних вимірів); метод аналізу продуктів діяльності – для виявлення рівнів успішності дітей; контент-аналіз, констатуючий та формулюючий експеримент – для обґрунтування й перевірки ефективності технології психологічних умов виникнення та подолання педагогічної занедбаності.

Отримані в ході дослідження дані оброблялися методами математичної статистики (для порівняння емпіричних розподілів ми використали порівняння зведених показників відносних частот та критерій узгодження χ^2 – критерій відповідності) з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням даних.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що на основі розробленої моделі діагностичних механізмів роботи психологів з педагогічно занедбаними учнями молодшого шкільного віку впроваджено програму, основу якої становили місячники: 1) “З цікавістю до товариша” (психологічні заняття “Стежкою до мене”, “Запам’ятай мене” або “Спілкуємося разом”); 2) “Таємниця моїх думок” (психологічні заняття “Політ думок”, “Мистецтво думати”); 3) “Від радості праці – до радості успіху” (психологічні заняття “Уважність – знаряддя успіху”); 4) “Розділимо свої переживання” (психологічні заняття “Абетка настроїв”, “Дослухайся до мене”); 5) “Будь уважним до мене” (психологічні заняття “Придивись до мене”). Результати дослідження та розроблена психокорекційна програма можуть бути використані вчителями початкових класів, психологами та іншими педагогічними працівниками загальноосвітніх шкіл.

Формуючо-діагностичний етап роботи з експертами проводився методом експертних оцінок за допомогою таких методик: “Вивчення пізнавальної потреби” (запропонована В. Юркевичем); “Експертна оцінка адаптованості дитини до школи” (О. Соколова, О. Сорокіна, В. Чирків); “Методика соціометричних вимірів”, яка проводилася зі школярами-однокласниками (в ігровій формі). На цьому етапі ми досягли таких результатів:

1. За методикою “Вивчення пізнавальної потреби” (запропонована В. Юркевичем) отримали граничність оцінок за показником “пізнавальна потреба виражена слабо”: а) за оцінками класних керівників – 27% школярів; б) за оцінками батьків – 26% дітей. Ці результати показують, що у 126 дітей початкових класів слабо сформований мотив до пізнавальної діяльності, який може призвести до феномену педагогічної занедбаності.

2. За методикою “Експертна оцінка адаптованості дитини до школи” (О. Соколова, О. Сорокіна, В. Чирків) показник “зони дезадаптації у дітей” у класних керівників та в батьків становить 27% (126 учнів). Власне, ці показники вказують, що учні молодшого шкільного віку мають проблеми щодо соціально-психологічної адаптації до школи, а значить, і проблеми з успішністю, що вказує на феномен педагогічної занедбаності.

3. “Методика соціометричних вимірів”, яка проводилася зі школярами-однокласниками (в ігровій формі) й аналіз рівнів успішності (проводився класними керівниками на основі бальних оцінок) виявили 27% (126 дітей) з низьким рівнем успішності. Таким чином ми сформували дві групи дітей: група А (непедагогічно занедбані діти) – 344 учні та група Б (педагогічно занедбані діти) – 126 учнів.

На психодіагностичному етапі роботи з учнями за допомогою факторного аналізу

показників (отриманих за допомогою опитувальника Р. Кеттелла) розроблено психологічну модель особливостей особистості педагогічно занедбаної дитини. Проаналізовано та систематизовано результати наукового дослідження, на основі чого здійснено такі узагальнення: за методикою Р. Кеттелла 12 PF (дитячий варіант) у педагогічно занедбаних учнів початкових класів (група Б) отримано високі оцінки зі знаком “+” таких факторів: “D” (+5,97), “F” (+5,9), “I” (+5,6), “O” (+5,7) (які значущо відрізняються від показників групи А) та високі оцінки зі знаком “-” таких факторів, як “A” (-5,02), “E” (-5,5), “G” (-4,9), “H” (-4,98).

Власне, ці результати вказують, що педагогічно занедбані діти молодшого шкільного віку мають такі психологічні особливості, як: “збудливість” (фактор “D”); “безпечність” (фактор “F”); “м’якосердечність” – “премсія” (фактор “I”); “схильність до почуття провини” – гіпотімія (фактор “O”); “відчуження” – “шизотімія” (фактор “A”); фактор “E”, вказав на граничність показників “конформності” (покірність, залежність) та “домінантності” (наполегливість, напористість); “слабкість над-Я” – недобросовісність (фактор “G”); фактор “H”, показав граничність оцінок – “трекції” (нерішучість) та “пармії” (сміливість).

Показники відносних частот (за методиками “Моя сім’я”, “Незакінчені речення”, “Сходи”) дали можливість порівняти отримані результати за групами. Отже, за методикою “Моя сім’я” у групи А (непедагогічно занедбані діти) та групи Б (педагогічно занедбані діти) переважає середній рівень дитячо-батьківських відносин, який характеризує їх відносини такими психологічними категоріями, як: занепокоєння (А, Б); ворожість стосовно дорослого (А, Б), вербальна (словесна) агресія (Б); висока емоційна лабільність (емотивність) – зміна настрою (Б); імпульсивність (Б). За методикою “Незакінчені речення” переважає високий рівень негативних показників, який включає негативні категорії ставлення до: ситуації оцінювання (А, Б), вчителя (А, Б), школи (А, Б), уроків (А, Б), негативних оцінок (А, Б). Показники методики “Сходи” показали переважання високого рівня неадекватної (завищеної) самооцінки (А, Б).

В учнів 4-х класів групи А виявлено переважання низького рівня самооцінки (показники високої та низької самооцінки межують). Ці показники вказують, що учні групи А та групи Б мають: а) неправильне уявлення про себе; б) ідеалізований образ власної особистості і можливостей; в) образ власної цінності для оточуючих, для загальної справи.

При неадекватній завищеній самооцінці діти ігнорують свої невдачі заради збереження звичної високої оцінки самого себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне “відштовхування” всього, що порушує уявлення дитини про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до дійсності стає неадекватним – суто емоційним. Раціональне зерно оцінювання випадає повністю. Неуспіхи оцінюються як наслідок несприятливих обставин, але жодною мірою не залежних від дій самої дитини. Діти із завищеною неадекватною самооцінкою не бажають визнавати, що їх неуспіхи, негативні зауваження, оцінки – наслідок власних помилок, лінощів, недостатності знань та вмінь, здібностей або неправильної поведінки. В результаті виникає важкий емоційний стан – “ефект неадекватності”, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості. Також завищена самооцінка провокує міжособистісні конфлікти, які виникають через зневажливе ставлення дитини до інших (однолітків, учителів чи батьків), вони звертаються до них занадто різко, необгрунтовано висловлюють свої думки на їх адресу, виявляють нетерпимість до чужої думки, зарозумілість і зазнайство. Низька критичність до себе заважає їм навіть помітити, як вони ображають інших своєю зарозумілістю і

незаперечністю суджень. Власне, у педагогічно занедбаних учнів початкових класів високий рівень самооцінки (завищена самооцінка) свідчить про те, що вони прагнуть до успіху, але їм заважає “глибоке відставання” в навчанні. Тож, для досягнення успіху їм потрібна допомога фахівців і батьків.

Математична обробка результатів проходила за двома принципами: а) А. Наследова; б) Е. Сидоренка. Причому значення р-рівня зворотно залежить від надійності результатів. Відповідно до принципу А. Наследова, якщо значення критерія перевищує його критичне значення або дорівнює йому, то відкидається H_0 і приймається H_1 . В іншому випадку приймається H_0 .

За принципом Е. Сидоренко, перевищення емпіричного значення критерію над критичним для $p \leq 0,05$ або їх рівність до відхилення H_0 , але ще не призводить до прийняття H_1 . Показники кореляційного аналізу (статистичні розрахунки значення критерію χ^2) дали можливість зробити такі висновки:

а) за методикою “Моя сім’я” визначено, що наявність у сім’ї занепокоєння, емоційного напруження, дискомфорту, ворожості стосовно дорослого в учнів 3-х класів не провокує виникнення феномену педагогічної занедбаності. В учнів 2-х та 4-х класів спостерігається залежність виникнення педагогічної занедбаності від наявності в сім’ї вищеперелічених факторів;

б) за методикою “Незакінчені речення” виявлено, що в учнів 2-х та 4-х класів показник негативного ставлення до школи не впливає на виникнення педагогічної занедбаності. В учнів 3-х класів ми спостерігаємо високу можливість виникнення педагогічної занедбаності через негативне ставлення дітей до школи;

в) за методикою “Сходи” з’ясовано, що рівень самооцінки (завищена, занижена) не впливає на виникнення педагогічної занедбаності в учнів молодшого шкільного віку.

Аналіз значень якісних та кількісних показників повторної діагностики, яка проводилась за тією самою схемою, що й попередня, виявлено такі психологічні особливості:

1. Динаміка розвитку психологічних особливостей особистості педагогічно занедбаної дитини має хвилеподібний характер. Зміна їх значень теж має хвилеподібний характер, тобто психологічні особливості особистості залежать від психологічних умов перебування дитини. Отже, аналіз значень психологічних особливостей молодшого школяра показав, що значення показників можуть змінюватися при правильних умовах побудови та організації корекційної роботи. Повторна діагностика дала можливість зробити висновок, що відвідування дітьми психологічних занять у шкільних умовах приводить до змін показників у психологічних особливостях особистості і дає можливість подолати педагогічну занедбаність.

2. Якісний та кількісний аналіз показав, що одні особистісні характеристики педагогічно занедбаних дітей після корекційної роботи трансформувалися в інші: “відчуженість” у “доброту та сердечність”, “емоційна нестійкість” в “емоційну стійкість”, “безпечність” у “занепокоєність” (відповідальність, серйозність, обережність), “збудливість” у “врівноваженість”, “почуття провини” у “впевнену адекватність”, “низький самоконтроль поведінки” показав тенденцію до “високого самоконтролю поведінки”.

3. Аналіз значень показників міжособистісних стосунків у сім’ї показав позитивну динаміку в підвищенні рівня психологічної комфортності та зниженні тривожності, агресивності, ворожості, дискомфорту, тобто емоційного напруження.

Отже, можна говорити про залежність міжособистісних стосунків від психологічних

умов впливу на психіку дитини.

4. Метод контент-аналізу дав можливість спостерігати позитивну трансформацію “негативних емоційних проявів” (відносно шкільного навчання) у “позитивні емоційні прояви”.

5. Аналіз значень позитивного, негативного та нейтрального показників показав зміни в психологічних особливостях педагогічно занедбаних дітей молодшого шкільного віку, а саме: вказав на зміни в прирості позитивних показників категорій ставлення (до школи, до уроків-занять, до вчителя, до ситуації оцінювання) та зниження негативних показників попередньо зазначених категорій. Також при першій та другій діагностиці учні продемонстрували негативне ставлення до своїх неуспіхів, хоча при другій діагностиці цей рівень зріс (в 2 рази).

6. Також педагогічно занедбані діти продемонстрували в зіставленні з методикою Р. Кеттелла (фактори “E”, “C”, “F”, “O”, “G”) негативне ставлення до своїх неуспіхів, що вказує на сформовані мотиви навчання, але неможливість індивідуально (самостійно) розвивати свої загальмовані задатки в умовах загальноосвітньої школи. Власне, завдяки психокорекційній роботі можна подолати негативне ставлення до шкільного навчання.

7. Аналіз та поєднання результатів показує, що після проведення повторної діагностики знизилися показники низького (неадекватна низька самооцінка) та високого рівнів (неадекватна завищена самооцінка) самооцінки. Підвищилися показники середнього рівня самооцінки, що вказує на той факт, що в результаті корекційної роботи почала нормалізуватися адекватна самооцінка дітей.

8. Також зіставлення рівнів самооцінки з факторними даними (фактор “H” показав зниження показника “невпевненості”; фактор “F” – трансформацію “безпеки” у “занепокоєння” (тобто дітей стали хвилювати наслідки особистих невдач); фактор “O” після повторної діагностики показав зростання показника “самовпевненості”, “впевненої адекватності”) вказує на нормалізацію адекватної самооцінки.

Висновки. Кількісний аналіз динаміки та трансформації психологічних особливостей особистості показав ефективність і перспективність використання математичних методів у психологічному дослідженні, яке дає змогу не тільки констатувати й оцінювати процес динаміки та трансформації особистості, зокрема після корекційної роботи в умовах загальноосвітньої початкової школи, а і прогнозувати його та розробляти шляхи подолання педагогічної занедбаності.

Література

1. Агапова І. Подолати неуспішність / І. Агапова // Завуч. - 2003. - Березень. - № 7. - С.4-5.
2. Аминов Н.А., Аверина И.С. Экспресс-диагностика аверсивных (страх-гнев) состояний и формы межличностных конфликтов у младших школьников / Н.А. Аминов, И.С. Аверина // Диагностика и регуляция эмоциональных состояний. – М.: Изд-во “Наука”, 1990. – С. 4-7.
3. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: Дидактический аспект. / Ю.К. Бабанский - М.: Просвещение, 1982. - 192 с.
4. Бітянова М.Р. Психолог у школі: зміст діяльності і технології / М.Р. Бітянова – К.: Главник, 2007. – 160 с.

5. Богоявленский Д.Б., Заболотиева И.М. Диагностика сформированности учебной деятельности у младших школьников / Д.Б. Богоявленский, И.М. Заболотиева // Новые исследования в психологии. - 1985. - № 1. - С.21-29.
6. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учеб. для вузов /Л.Ф. Бурлачук - СПб. и др.: Питер, 2003. - 350с.
7. Васьківська С.В. Навчати вчитися або як допомагати молодшому школяреві в навчанні / С. В. Васьківська // Початкова школа. - 1994. - № 6. - С.10-12.

Транслітерація

1. Agarova I. Podolati neuspishnist' / I. Agarova // Zavuch. - 2003.- Berezen'. - № 7. - S.4-5.
2. Aminov N.A., Averina I.S. Jekspress-dagnostika aversivnyh (strah-gnev) sostojanij i formy mezhlchnostnyh konfliktov u mladshih shkol'nikov / N.A. Aminov, I.S. Averina // Diagnostika i reguljacija jemocional'nyh sostojanij. – М.: Izd-vo “Nauka”, 1990. – S. 4-7.
3. Babanskij Ju. K. Problemy povyshenija jeffektivnosti pedagogicheskikh issledovanij: Didakticheskij aspekt / Ju.K. Babanskij - М.: Prosveshhenie, 1982. - 192 s.
4. Bitjanova M.R. Psiholog u shkoli: zmist dij'al'nosti i tehnologii. / M.R. Bitjanova. – К.: Glavnik, 2007. – 160 s.
5. Bogojavlenskij D.B., Zabolotieva I.M. Diagnostika sformirovannosti uchebnoj dejatel'nosti u mladshih shkol'nikov / D.B. Bogojavlenskij, I.M. Zabolotieva // Novye issledovanija v psihologii. - 1985. - № 1. - S.21-29.
6. Burlachuk L. F. Psihodiagnostika: Ucheb. dlja vuzov / L. F. Burlachuk — SPb. i dr.: Piter, 2003. — 350s.
7. Vas'kivs'ka S.V. Navchati vchitisja abo jak dopomagati molodshomu shkoljarevi v navchanni / S.V. Vas'kivs'ka // Pochatkova shkola. - 1994. - № 6. - S.10-12.

Ткаченко Н.В.

Специфика психологической работы с педагогически запущенными детьми младшего школьного возраста.

В статье приведены результаты исследования психологических особенностей педагогически запущенных детей младшего школьного возраста. Определена динамика качественных и количественных показателей психологических особенностей педагогически запущенных детей младшего школьного возраста. Обоснованы методы психодиагностической работы с педагогически запущенными детьми младших классов. Источников - 7.

Ключевые слова: педагогическая запущенность, младшие школьники, психологические особенности, самооценка, психодиагностическая работа

Tkachenko N.V.

Specifics of psychological work with pedagogically neglected children of primary school age

The results of the study of psychological features pedagogically neglected children of primary school age. The dynamics of qualitative and quantitative indicators of psychological features pedagogically neglected children of primary school age. Based methods of psychodiagnostic work with pedagogically neglected children of elementary grades. Sources - 7.

Key words: *pedagogical neglect, junior high school students, psychological characteristics, self-esteem, psychodiagnostic work*

Ткаченко Ніна Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології і психології управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

УДК 159.9

Фінів О.Я.

ФЕНОМЕН ОСОБИСТІСНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЙОГО КОРЕЛЯЦІЯ ІЗ ПСИХОЗАХИСТОМ

У статті розкрито тісний зв'язок між психологічним захистом особистості та відчуттям нею власної безпеки. Висвітлено специфіку психозахисту у контексті впливу психологічних травм дитинства на поведінку дорослих людей. Джерел – 7.

Ключові слова: *особистість, психологічний захист, безпека, механізми психозахисту, психотравми.*

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці виокремлюється тенденція вирішення проблеми особистісної безпеки як психологічної захищеності людини, що базується на вивченні розвитку продуктивних станів психіки, пов'язаних з активізацією самосвідомості, генезисним саморухом та самоздійсненням, пошуком і збереженням (захистом) сенсу життя (втраченого, ненабутого, нового) тощо (М. Левітов, С. Максименко, В. Франкл, Е. Фромм та ін.). Крізь призму еволюційного підходу, враховуючи філогенетичні найдавніші способи захисту, починаючи від тваринного світу до людини, включеної в розгалужену систему соціальних відносин, можна виділити п'ять основних форм захисту: 1) втеча та її різні послаблені варіанти – відступ, ухиляння, затримки; 2) маскуванню (як аналог завмирання у тварин і часто у людини, особливо при фізичній небезпеці), тобто прагнення стати непомітним для супротивника; 3) відхід в укриття, використання природних і створення штучних перешкод і перепон для супротивника у вигляді стін, ровів тощо, а як полегшена модифікація – використання переносних перешкод: щитів, кольчуг, зброї тощо; 4) напад як активна форма захисту (знищення, вигнання, «кращий спосіб захисту – напад»); 5) управління поведінкою дійсного або потенційного супротивника, зокрема, його намірами (погрози, підлезування, застосування хитрощів, обманних маневрів та інших прийомів) [1; 2; 3; 4; 6; 7]. Усі вони насамперед зорієнтовані на досягнення (забезпечення) відчуття особистісної психофізичної та соціальної захищеності й безпеки.

Р. Грачов вважає, що при накладенні на інформаційно-психологічну взаємодію початкові базові захисні настановлення у випадку міжособистісної взаємодії можна трансформувати в такі форми захисту людини з відповідною зміною їх змісту: відхід, вигнання (витіснення), блокування (перешкода, відмежування), управління (маніпулювання), затаювання (завмирання, маскуванню), ігнорування [3]. Водночас потенційною загрозою для розвитку людини можуть бути і внутрішні чинники – психічні стани, викликані екзистенційними конфліктами, втратою засадничих духовних цінностей і пріоритетів,